

РОЗДІЛ II ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Б.І. Андрусишин
(м. Київ)*

ПИТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Чотири роки світової завірюхи, як поетично називають період Першої світової війни 1914 – 1918 рр., – цей героїчно-трагічний час – дали поштовх багатьом письменникам створити самобутні художні твори, що певною мірою доповнюють драматичну сторінку української літератури. Грізний молох кривавої війни, який пожер 10 млн людських життів і залишив пораненими та контуженими 20 млн осіб, не міг залишити байдужим нікого з українських письменників, багато з яких були безпосередніми учасниками світової бойні.

Напередодні цих подій у громадській думці багатьох найрозвиненіших країн вкоренилося переконання, що в умовах, коли світ став єдиним економічно, при тогочасному розвитку науки й техніки майбутнє належить взагалі лише так званому “мирному змагання” народів і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям для всесвітнього побоїща.

Всі воюючі країни послідовно втовкмачували у голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним для неї став лозунг допомоги слов'янським братам. Хвиля патріотизму захлинула не лише Росію. Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907 р.) та Копенгагені (1910 р.) винесли антивоєнні рішення, відrekliся від них. Марксисти з їхнім лозунгом солідарності трудящих у сього світу зазнали жорстокої поразки. “Жупел міжнародної солідарності в серпні 1914 р. цілком вивітрився з голів німецького робітничого класу, – писав Адольф Гітлер у книзі “Майн кампф”. – Вже через декілька тижнів згодом американські шрапнелі стали посилати німецьким робітникам такі відчутні “братські привітання”, що останні залишки інтернаціоналізму почали випаровуватися”¹.

Не маючи власної державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Вони знаходилися по обидва боки ворогуючих таборів, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували їх національні інтереси. Наддніпряньська, або Російська Україна, де наприкінці XIX ст. проживали 23,5 млн українців, дала до російської армії 4,5 млн солдатів, що становило 35% останньої, які проявили дисциплінованість і стійкість, захищаючи рідні домівки, розташовані в ближньому від них тилу, а із Західної або Австрійської України з 6,5 млн українців було мобілізовано 300 тис.² Війна готувала Україні величезні страждання та руїни, оскільки воєнні дії велися безпосередньо на її території.

Спробуємо подивитися на одні й ті ж події очима письменників, які також опинилися по різні сторони фронту.

Вбивство сербським студентом Гаврилом Принципом 15 (28 червня) 1914 р. Франца Фердинанда під час візиту останнього до столиці Боснії – Сараєво потрясла Австро-Угорську імперію і весь світ. Письменник Роман Купчинський, очевидець та співучасник цих подій, у своїй історичній повісті “Заметіль” (1928 р.) писав: “При

кінці червня грянула громом несподівана вістка: наслідника престолу вбито!.. Стряслася від цієї вістки ціла Австрія від Трієста до Підволочеська. Принишкла, причаїлася і кожна палата, і кожна ліп'янка, вслухаючись у мертву тишу, яка запанувала після того, – тишу, яка робить завсіди бурю. Галицькі села вслухувалися у цю тишу не менш від других. Хто з часописів, хто з поголосу довідувався про ультиматум до Сербії, про недалеку мобілізацію...”³. Знаменитий “бравий солдат Швейк”, коли довідався про вбивство Франца Фердинанда, сказав, що буде війна з турками, які, на його думку, вбили дядька імператора через те, що Австрія забрала в них Боснію й Герцеговину. “Сербія та Росія у цій війні нам допоможуть, – міркував Швейк. – Буде бійка. Якщо тепер що-небудь розв’яжеться, – бравірував він, – піду добровольцем і буду служити царю імператору до останньої краплі крові!”⁴.

Люди намагалися пов’язати історичні події з Всесвітом. Активно обговорювалися затемнення Сонця, незвичайні інші природні явища, зокрема поява комет, що знаменували катаклізми, як було перед війною з Наполеоном та ще раніше – під час походу князя Ігоря на половців, Хмельниччини тощо. Р. Купчинський описав, як “ясної липневої ночі спускалась по синяві небес комета. Старі люди тлумачили її появу з незвичайним урожаєм і з цього пророкували війну. Вечорами стояли гурти селян на вулицях і з острахом дивилися на небесне явище, слухаючи набожно пояснення старих дідів. А ті розказували, що і за їх пам’яті, і за пам’яті їхніх батьків та дідів комета все була вісником війни”⁵. Моя 96-річна бабуся Андрусишин (Мороз) Марія Онисимівна – свідок цих подій – згадує, що у невеличкій річечці села Хоростець на Тернопільщині перед війною аж кишіло піскурами й був небачений урожай вишень, від яких аж вгиналися гілки.

Автори багатьох художніх творів зробили соціально-психологічний зріз сприйняття населенням країн-учасниць оголошення війни. Р. Купчинський показує це на прикладі жителів галицького села Бужани з-під Золочева. “Стоустою птахою понеслась звістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від веснячного грому, забігала в кожний куток... Війна!...”⁶

Улас Самчук у романі “Волинь” писав про те, як переживали початок війни в Підросійській Україні: “Війна, війна! – побігло полями. – На магазинському чорному зрубі приліплена широка “бамага-об’явлення”. Така сама “бамага” на церковних воротах і коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевності. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло “шкальні” збори. Старшина читає вголос царський наказ. Дехто кашкета стягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження долоні”⁷.

Зробивши ймовірні припущення про можливих союзників у війні, населення Західної України дуже засмучувалося там, що треба буде воювати з Російською імперією. “Вістка про Росію понизила бадьорий настрій. Знали про ту Росію люди небагато, бачили стільки, скільки можна побачити, перекладаючись до Почаєва на прощу, але чули про неї дивні речі. Це така країна велика й багата, якої другої в світі нема. Народ, щоправда, темний, але скільки його там є, і якого різного. А скільки там війська: солдатів і козаків? Недобре, щоб Росія пішла би проти нас...” – міркували люди⁸.

Р. Купчинський передав передвоєнні настрої населення Галичини стосовно суспільно-політичної ситуації у Росії. Воно було обізнане про масове казнокрадство зокрема під час недавньої російсько-японської війни. “В Росії крадуть, як круки”, – твердила попада пані Керницька. Зловживання бюрократії, її відірваність від народних мас формувало у галицькому суспільстві суперечливі думки про Росію: з одного боку, як про могутню державу, з якою не можна “зачіпатися”, а з другого, – як про “велике дерево, але підгниле, спорохнявіле”, яке “перша-ліпша буря” переверне⁹.

Водночас громадська думка схвально відносилася до вступу Австро-Угорщини у війну проти Сербії, “щоби сербам трохи втерти носа”¹⁰.

В Західній Україні ще напередодні війни було вирішено підтримувати Австрію. За образним виразом відомого українського правозахисника Валентина Мороза, це був вибір між чумою та холерою. Мотивами такого вибору було те, що габсбурзький уряд гарантував українцям імперії деякі конституційні права на відміну від Росії, яка цілком відповідала визначенню “тюрми народів”. В Австрії конституція, “де рівні права для всіх, якби не перешкоди з боку поляків...” – твердив герой повісті директор золочівської гімназії Породюк. – “...Ми все-таки маємо і школи, і свободу зборів, і свободу слова, і право вживати своєї мови...”¹¹.

Тому реакція на початок війни була відповідною: “На першу звістку про війну з Росією Золочів ударив маніфестацією. Населення усяких полів, літ, національностей і переконань рушило з співом австрійського гімну визволяти міста, щоб дати вислів своїй вірності для держави”¹².

Вірнопіддані по обидва боки кордону сподівалися на військо своїх держав, яке захистить їх від неприятеля. Населення Західної України надіялося на австрійське військо, яке пожене російську армію, а стрільці, серед яких переважали студенти та інтелігенція, підуть позаду й будуть займатися просвітництвом наддніпрянських українців.

“Драгуни! – сказав хтось у гурті шепотом. Кіннота їхала кроком, спокійно і велично. Розкішні коні махали головами, фуркаючи, підтанцьовуючи. В заходячій сонці горіли золоті шоломи на головах драгунів, виблискували пояси старшин... Зварич дивився на кінноту і дихати забув. Така була в тім краса, така сила, що серце вискакувало з грудей, очі від радощів розширилися..., здавалося, наче це не звичайні люди, вбрані в драгунські однострої, а казочні лицарі, що вирушили з засвітів на бій з ворогами. Як же ж можна остатися в запічку, коли все живе, що бадьоре, рушило на війну по побіду і славу. Бо що Австрія з Німеччиною розіб'ють Росію – про це не було в нікого, а тим менше в Зварича, сумніву”¹³.

Подібні переживання та хвилювання були властиві й жителям Великої України. З цього приводу У. Самчук писав: “Виривається з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові, з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок – “вещевой”. Через плечі навскіс згорнута калачем “шинеля” з підв'язаним до неї “котьолком”. На голові кашкет з овальною трибарвною “кокардою”. На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокири. Все нове, все щойно одягнене”¹⁴. Через близький час обидві війська зйдуться в смертельному бою.

Але дуже швидко близький тил австрійської армії охопила страшна паніка, яка жилася неперевіреними чутками. Особливо багато чуток було про звірства російської армії. “Це були не люди п'ять миль звідтілля, із-за російської границі, це були якісь для всіх невидимі ества, що зі зброєю в руках йшли на Австрію, били її військо страшними гарматами, підпалювали села, насилували жінок, відрізали раненим австрійцям язика, носи і вуха, горожан брали на муки, а дітей настромлювали на спици, як куропатву на рожен”¹⁵.

По-різному формувалося почуття національної свідомості у представників різних соціальних верств галицького населення.

Р. Купчинський описав діалог студента-правника Зварича з селянином, який довідується, що той іде добровільно до Українських січових стрільців, щоб “від москаля відбити Україну”. В нього починається свій процес національного прозріння.

– То в москаля є також Україна?

– Є в москаля Україна. І то багато більша, як у нас...

– Та дав би Бог, щоб там Україна була велика. Недовго москаль воював би

з нами...

– І не буде довго воювати, – запалився Зварич. – Ми як тільки ввійдемо туди, зараз народ стане за нами...

– Проти царя ніби?! – перебив недовірливо селянин.

– А ви як гадали!? Певно, що так. Досить їм москальської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них”¹⁶.

Означену тему поетично відбито в пісні С. Чарнецького “Червона калина” словами:

“Виступають наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну розвеселимо”¹⁷.

Ще один типовий образ повісті Р. Купчинського “Заметіль” – Безкоровайний. Українському патріоту треба прожити немало важких воєнних днів, щоб сказати собі: “Ми є! Є український народ! Ми вже не бездушна маса, з якої можна ліпити, що кому заманеться”. Зварич теж зазнає певної еволюції. Тільки його мислення, можна сказати, на іншому витку політичної свідомості. Він дивиться глибше, в корінь проблеми. Поняття патріотизму та національного обов’язку для нього самі собою зрозумілі, зрозуміла й роль стрілецтва, яка полягала у тому, що січові стрільці мусять іти “освідомлювати російських українців” в їх українстві та причинах їхньої неволі. Але поки що, розуміє герой твору, зайти як зі сходу, так і з заходу наступають на Україну, нищать та толочать її, маючи при цьому свій розрахунок. Він бачить, чому австрійський уряд дозволив утворити легіон Українських січових стрільців тільки з 2500 бійців. Тому, побачивши масу добровольців до української армії, Зварич не може просто тішитися тим, що “ми є! Є український народ!”. Він вражений тим, що патріотам, які “рішаються на найтяжчу долю”, доводилося ще всіляко виборювати собі можливість “бути народом”, а у разі потреби – офірувати Україні своє життя: “Один стрілець купив від другого місце в сотні з правом іти на війну і евенуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем – учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші”¹⁸.

Як бачимо, пізнаючи феномен духу українського стрілецтва, Р. Купчинський приглядається до нього з усіх боків. Він його не ідеалізує, хоча й не оминає того, як важко було тим першим молодим українським лицарям, що без вагань зголосилися вступити у ряди стрільців, але не потрапили до них.

“Скільки-то ще було таких, які б купили право йти на війну?!.. Тисячі молодих хлопців, що рвалися до рідного війська, що днями і ночами марширували до Стрия, тепер стояли сумні, забуті, принижені... Навіть надії ніхто їм не продав, що колись, може, зміниться, може, побільшиться число стрільців і вони знову вернуться у ряди. Дивилися з заздрістю на тих, яким усміхнулася доля, на тих, які знайшлися між вибраними.

Дві тисячі п’ятсот стрільців відходило з майдану на стоянки, тринадцять тисяч п’ятсот розходилося зі Стрия домів.

Тобто, молоді люди рвалися визволяти “братів-українців з московських кайдан” та “освідомлювати російських українців”¹⁹.

“Романтику війни навиворіт” зобразив Еріх Марія Ремарк у романі “На західному фронті без перемін”, в якому він писав про сприйняття останньої молодим поколінням німців. Його герой Пауль Боймер говорить таке: “У нас не було твердих планів на майбутнє, зате в нас було багато неясних ідеалів, під впливом яких наше життя й навіть війна уявлялися нам у реалізованому, майже романтичному світлі”²⁰. Таке сприйняття війни було викликане мілітаристським духом, який насаджувався у школах кайзерівської Німеччини. Подібні погляди зустрічаються в основному на

перших сторінках роману, коли жорстока і без сенсу війна ще не встигла розвіяти ілюзії у юних німецьких солдатів.

Значне місце на сторінках художніх творів відведено проблемі москвофільства, яку австрійські власті використовували на свою користь.

Причини невдач першого періоду війни габсбурзьке командування шукало в чому завгодно, тільки не у власних прорахунках. Преса рясніла повідомленнями про безконечні перемоги австрійського війська і про “нечувані бешкети й жорстокості напівдиких солдатів, висланців білого царя”. Водночас відступаючі з фронту розбиті полки імператорської армії справляли гнітюче враження. “Адже не могла російська солдатня побити австрійських вояків! Мусимо тут знайти щось несподіване, а страшне щось, що залізні війська Австрії переміяло в мілкий пісок, гнаний вітрами воєнної хуртовини. Львів довідався нарешті про “правдиву” причину військових невдач. Причини подавалися офіційно в пресі на мовах усіх народів Австро-Угорщини. Москвофіли – селяни і неселяни – були в усьому винні. Задля них Росія почала війну, і за поміччю суне навала, як весняна повінь, трубіла австро-угорська пропаганда, тому зразу ж під час російського наступу розпочалися арешти Австрією галицьких москвофілів”²¹.

Ситуація воєнного стану давала австро-польській адміністрації у Галичині підривати якомога більше українські позиції під проводом боротьби з русофільством. З іншого боку, габсбурзьке командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилювалось на звинувачення польської адміністрації, пояснювала ці поразки “зрадою українців”, їх москвофільством. Західну Україну захлеснув масовий терор. Тисячі українських селян, священиків, інтелігентів загинули невинно на шибеницях та в казематах австрійських тюрем. Десятки тисяч їх було кинуте у концтабори Талергоф, Гнав, Гмюнді, Терезенштадт, де вони утримувалися в жахливих умовах, тисячами гинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Історик Ісидор Нагаєвський навів загальну цифру втрат українців внаслідок габсбурзького терору, яка становила 36 тис. цивільних людей, у тому числі старих та жінок, розстріляних або повішених, та стільки ж в’язнів загинули в австрійських таборах²². “Серединою вулиці плелися арештовані. Чвірками, як військо. Прибиті, виснажені, запорошені – робили страшно прикре і болюче враження. Священики, інтелігенти, селяни і робітники, жінки і підручки – все те уставлене в суміш і посковуване разом за руки. Дехто з них ішов мов на заріз. Голова похилена, ноги ледве волочилися. Але було багато таких, що, гордо випростувані, з піднесеним чолом, ішли назустріч невідомій та страшній долі. Тих у першу чергу досягало обурення товпи. Падали на їх голови цілі жмути образ, проклять і прозвищ, а вслід за тим і каміння. Товпа прискакувала, як зграя собак, і біла, штовхала та плювалася на них. Нерідко підносились і жіноча парасолька та, як могла, нищила зрадників. Товпа рівночасно бісилась і раділа, проклинала і хвалила, реготалася і скреготіла зубами.

А ряди арештованих сунули тяжким, повільним кроком у сторону “Бригідок” * ...

Зварич стояв на тротуарі і через голови других переглядав арештованих. Всі суспільні верстви були там заступлені, але тільки одного народу. Про арешти поляків не було ніде й чутки, а про арешти євреїв ніхто й не припускав. Ці останні від перших початків війни робили себе такими гарячими патріотами, стільки при кожній нагоді давали на це доказів, що аж забагато було”²³.

Перша світова війна вплинула на всі аспекти життя воюючих країн, болісно зачепила всі суспільні відносини, залишила слід особливо в економіці тих регіонів, де вивували воєнні дії – Галичині, Буковині, Волині, Поділлі. Міста і села цих регіонів або попали у безпосереднє пекло боїв, або були прифронтовою зоною, де дислокувалися

* Сумновідома тюрма у м. Львові.

велика кількість війська й матеріальне забезпечення фронтів, госпіталі, військові склади, які ставали об'єктом артобстрілів, бомбардувань, сухопутних наступів, що вело до масштабних руйнувань.

Жахливі картини зруйнованих галицьких і буковинських населених пунктів змалював у своїх творах Марко Черемшина. В циклі оповідань "Село за війни" автор показав безпосередній вплив бойових дій на українські села та їхніх жителів.

Наведемо характерний фрагмент з оповідання "Після бою":

"Очі видять, що москаль перемиг штурмом, бо вранці займив свого неприятеля горами наперед себе, як ровта недострілену звірину.

Лишилися шанці ззаду, гей покинені гроби довгі.

Серед покаліченого села, серед перевалених лісів смерть собі палі вибила, своє поле відгородила, свою землю мерцями вкрила.

А помежи вояками лежить обочама Гуцулія й текучими очима мухи годує.

Виходить з потайників та печер недобите село і чупер собі миче.

Йде челядь на побоевище і розпізнає вбиту Гуцулію. Лупаються гори від жіночих плачів, здригається земля під мерцями, шепоче ліс молитву над мерцями"²⁴.

А ось картина галицького села з оповідання Марка Черемшини "Село вигибає":

"Вже нама села, лиш цвинтар.

Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована.

Глуха і німа стая гроби пасе...

Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують.

Були хати тесані, побої гонтові, вишневі сади, були повні перебийці, повні цари...

Оті печі, що село вигрівали, лежать тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами.

Ворон там сідає, хаба звір там наvertsає.

Бідне те наше галицьке село! Недавно, що оралі його австрійські гармати, а тепер скородять російські. І хіба якесь чудо, що досі ще стоять хати та стодоли, тільки десь-не-десь купа руйновищ чи останки згарищ. Та це ще не найбільше лихо, яке стрінуло село.

Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня деба дише на морозі...

А мороз тріщить"²⁵.

М. Черемшині вторить сучасний український письменник Левко Різник у повісті "Усууси на Лисоні"²⁶.

Про людські й матеріальні втрати галицьких сіл можна простежити на прикладі села Августівка на Тернопільщині, які наводить о. Павло Олійник у своїх спогадах: "Якщо зробити зіставлення, які безповоротні втрати понесло село Августівка під час Першої та Другої світових воєн, то вони будуть такі:

В 1914–1920 рр. загинуло:

1. в австрійській армії	26
2. в УГА.	9
3. від холери	30
4. під час фронту 1915–1917 рр.	25
5. від іспанки і тифу 1919–1920 рр.	50
6. діти при розбиранні гранат	8
Всього	148" ²⁷ .

За зиму 1916–1917 рр. "москалі на спілку з місцевими людьми зрізали на опал 500 столітніх лип, а також громадський сад", – писав отець П. Олійник²⁸.

Словнені трагізму, пройняті глибоким ліризмом емоційні нариси про війну Осипа Маковея, що склали збірку "Кроваве поле". В них знайшли відображення й переживання автора у роки останньої. Ці нариси мають багато спільного з антивоєнними

творами О.Ю. Кобилянської, В.С. Стефаніка, Марка Черемшини. В них виражено протест проти війни, показано, скільки горя завдала вона народу. У нарисах “Кроваве поле”, “Інвалід”, “Мертве місто”, “На окопах”, “Братання” письменник відтворив страхітливі картини народного горя – розорення, руїни, каліцтво, смерть. О. Маковей не розкривав справжніх причин війни, не бачив тих суспільних сил, які були зацікавлені в розв’язанні та веденні її. Проте він реалістично зображував страждання широких народних мас. Ось доля солдата-інваліда, описана письменником у нарисі “Інвалід”:

“І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руку йому тяжко поранило. Рани погоїлися і його пустили додому. Вдома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася...Взяли його до шпиталю...Коли пустять із шпиталю, то хіба з моста та в воду! Чому його не вбило на смерть на війні?” “Епідемія в цілім краю. – Дорожнеча росте. Голод, голод, голод!

Годі! Цілий світ – інвалід, а такий самий як сей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!...”²⁹ Страждали не лише солдати на війні. Каліками ставали діти в прифронтовій смузі. У нарисі “На окопах” зустрічаємо хлопчика-пастушка, якому гранат, що влучив у хату, відірвав руку, а маму і сестру вбило³⁰.

Під час війни економіка України зазнала значних втрат, особливо сільське господарство. Життєздатність селян залежала від розміру їх земельних площ та відповідної кількості робочої худоби. Не вдалося їм зібрати врожай 1914 року, засіяти в 1915 і 1917 рр. Через реквізиції австрійських та російських військ селяни залишалися без тяглової сили, кормів для худоби, насінневого матеріалу. У прифронтовій смузі під час позиційної війни мирні селяни не могли орати свої наділи. Лише за два її роки посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася на 15,9%, а на Півдні – на 12,3%³¹. “Поле, яке родило картоплю, повинно було стати полем честі, полем слави!, але, – писав О. Маковей у нарисі “Кроваве поле” – “з поля честі, з поля слави на котрім ти погіб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує”, “лише це поле п’ять років неоране червоніє від мільйонів польних маків, з яких, на думку хіміка, можна зробити прегарний опій”, а, на думку поетів, роздати цей опій “між нещасний народ, нехай він у чарах мріє про червоне поле честі, про червоне поле слави і забуде біль”³².

Нещадну правду про те, як люди різних націй, але однаково розумні, знищують одні одних, руйнують віковічні плоди своєї каторжної й прекрасної праці, перетворюючи в купи сміття храми, палаци, будинки, знищуючи до тла міста, села, виноградники, як вони зіпсували сотні тисяч десятин землі, прекрасно обробленої їхніми предками і сьогодні на довго засміченої осколками заліза та отруєної гнилим м’ясом безневинно вбитих людей, за словами Максима Горького, виклав у своєму романі “Вогонь (щоденник взводу)” в 1915 р. Анрі Барбюс³³.

На сторінках художніх творів багато місця відводиться, формуванню почуття національної свідомості.

Після одного з боїв у Карпатах австрійські частини відступили, й під мостом через невеличку річку заховалися двоє вояків – січовий стрілець Зварич та ополченець з-під Стрия. Епізод з повісті “Заметіль” Р. Купчинського:

“До моста підходили кілька людей і голосно розмовляли.

Врешті виступили на міст...

– Кажу тобі, що ти дурак, та ще й форменний...

– Хіба ти. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

– Сказано: Венгрія, а виходить не так. Балакають же зовсім по-нашому.

– Зовсім не зовсім, - обізвався третій голос, – а приблизительно.

– Хай тобі буде приблизительно, але не по-венгерському. Наш народ таки православний.

– А мені все равно. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

– Сказано: дурак, так і останешся до смерті...

Перейшли.

– По-нашому балакають, – шепнув ополченець.

Зварич гірко посміхнувся:

– На мості українці і під мостом українці”.

Але найбільше австрійських вояків вразила пісня про Сагайдачного, яка доносилася з боку російської сторони. “Дивні почування ворухилися у душі Зварича. Ось недавно розмова, тепер пісня, і все це разом – вороги. Стільки разів перша сотня співала цю пісню! Розкішна вона, широка, як ті степи, на яких уродилася, задля яких і повстали Українські січові стрільці. Може саме в цю хвилину десь біля ватри чи на стоянці співають його товариші ту саму пісню про Сагайдачного, галичанина з-під Самбора, що став гетьманом цілої України.

Ой, вернися Сагайдачний,

Ой, вернися, необачний...”

Ще один епізод з безконечного воєнного безумства: “Ранений солдат лежить над потоком і зойкає:

Не вбивайте, братці, у мене жінка, дітки!

А хто ж би тебе вбивав! – відповідають стрільці. – А де ранений?

Показує на ногу. Перев’язали швидко рану.

Спасибі вам, панове, то ви не мадяри?

Ні, ми українські січові стрільці. А ти звідки?

З Чернігівщини. Хведір Гаєвий звуся.

Хіба Гаєвий?

Ну да, дома Гаєвий, а в полку Гаєвой”³⁴.

З цього діалогу видно, як ішла русифікація українців у царській армії, й водночас, як відбувалося взаємне пізнання на фронті українців – австрійців та москалів.

Ще в дитинстві мені довелося чути розповідь свого батька Андрусишина Івана Петровича (1932 р. н.), яку він чув від діда Петра (1900 р. н.) про епізод на фронті, що проходив на захід від нашого села Хоростець, де в шалених багнетних атаках з криками “ура” сходилися австрійські й російські солдати. ”Був веселий солдат-москаль, який квартирував у нашої бабусі, – згадував батько. – Він усе співав пісень, грав на гармошці, жартував. Одного разу пішов у чергову багнетну атаку і заколов австрійця (очевидно, українця – А.Б.), який кричав, молив: ”Брате, даруй життя, маю жінку та четверо дітей.” Але російський солдат усе-таки вбив противника. Потім ходив сумний, молився, сповідався військовому священикові, нудився, не знаходив собі місця й казав, що у вухах його звучить весь час фраза-благання того австрійця. Розповідали, що в боях він шукав смерті, потім його кудись перевели.”

Сум, тривога та чекання посилювались в українських селах. У. Самчук писав: “На Західному фронті подібні випадки описує А.Барбюс, повторюючи історії, які розповідають про себе марокканці, і “всі майже у тих же виразах і з однаковими жестами: ”Німець підіймає руки: “Камрад! Камрад!” – “Ні, не камрад!” І по-мімічному зображує багнетний удар: як багнет всаджується у живіт зверху: витискується знизу, підкидаючи ногою”³⁵.

“Ніде нема радості в ті дні. Ні на землі, ні на небі. Отже, і дзвони дзвонили, але звуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять “кривого танку”, ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінком та паперовими квітами квітчані, але сміху не чути, вивіскувань нема, парубків чубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть від міцної затяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. “Ой, по горах, по горах австрійських, солдатськіє

кості під снігом лежать”, – виспівують дівки.

А чії кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у Мазурські багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?”³⁶ На полі бою, в окопах на фронті гинули молоді, здорові люди, цвіт нації. У романі “Волинь” читаємо:

“Ходили в Польщу, боронили Варшаву, грузли в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки, “стрілкових полків”, латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаєць носить косу, але зрозуміти цей шматочок часу...

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна думка, повна гострих протиріч. Чув, що губить “отечество”. Його ім'я відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність “рускава оружія”. Свята Русь, що в “красе царственной по ліцу землі пораскнінулась”, тратить привабу, і він все менше й менше боліє її поразкою. До отих “галіційців-австріяків” чує більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмиків, які все ж таки були “руськими”³⁷.

Там же на передовій, на фронті відбувалося взаємопізнання українців з різних імперій, зокрема галичан з кубанськими козаками, які називали себе нащадками давніх запорожців, а не москалями. “Ми, українці, такі самі, як ви, “хохли”, як кажуть москалі,” – писав Р. Купчинський. Письменник закінчив свою повість “Заметіль” описом спільного святкування Різдва у Карпатах, на яке січові стрільці запросили полонених кубанських козаків і співали разом з ними колядки та українські пісні.

Осип Маковей також не обійшов такого феномена на фронтах, як братання. Очевидно, що ця проблема дуже непокоїла австро-німецьке й російське командування. Іноді воно проводилося з метою розвідки. “Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником,” – писав автор одноіменного оповідання. “Під час війни в станах се доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут, дивись, почали сходитися на якимсь затишнім місці, балакати та торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн, – ціла пошта ішла між ворогами”. “Коли ж приходило якесь більше свято, – Різдво або Великдень, – то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде. Се була якась тиха, неписана умова, сперта на добрім людським почуванні, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла”. Вояки міняли горілку на тютюн, газети, часописи. “Чи ми всі не однакові, говорили українці з обох боків фронту? Нащо ми воюємо? Ми люди однієї віри, мова в нас одна. За що ми мордуємо себе! Адже світ широкий – помістимося всі...”³⁸.

Командування по-всякому боролось проти братання. Відомий факт, коли під час Брусиловського прориву росіяни відкрили вогонь по своїх солдатах, які браталися з противником. Німецьке й австрійське командування найчастіше вдавалося до заміни українських і слов'янських частин на Сході на власні та відправки їх на італійський, сербський, албанський фронти, де вони гинули або потрапляли в полон...

Про долю українських вояків на сербському фронті писав у своїй повісті “Поza межами болю” Осип Турянський. Вона стала першим і, мабуть, кращим твором воєнної тематики, сколихнула читацький загал. Лірико-психологічна книжка – майже надрична, часом аж патетична сповідь про війну. Повість “Поza межами болю” націлювала не одне покоління прислухатися до чужого болю, вдивлятися в правду фронтових буднів. О. Турянський не одягає смерть у романтичні шати. “У нього книга захлинається кровію, скапує вдовиними сльозами, дерев'яніе страхом”, – зазначав Роман Федорів у передмові до повісті О. Турянського, наголошуючи на залученні до твору величезного невигаданого матеріалу, пережитого, перебореного та

перемученого в короткій книзі³⁹. У передмові до неї сам О. Турянський писав: “Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – у країну божевілля й смерті”⁴⁰. Цей патетичний твір повен попереджень про те, що робить з людиною війна. Але книга повна сили людського духу. Навіть у найскладніший час, поки героям твору довелося обирати між очевидною смертю та виродженням, канібалізмом, вони обрали останню, не опустили до звірячого самозахисту. “Хай згину, але людського тіла не буду їсти й ніхто з вас не їстиме, – злебедів тремтячим голосом Ніколич. Його вчинок звільнив всіх від якогось несамовитого важкого гніту. І їхнє глибоке мовчання висушила якась дивна святошна хвиля, наче промінь світла прошив темні нетрі душі; як усе діється, коли дух переміг тіло”⁴¹. Вони перемогли себе навіть тоді, коли надія на спасіння, яка доводила людей до божевілля, вже кидала їхніх товаришів у вир хижацьких крайнощів – канібалізму.

“Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок створений з божеської амброзії, а не з тої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

– О ти, дівчаку!

Подивися на себе і на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура і кості!

А хто з`їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

– Нужда, – відповів Ніколич.

– Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок з душею і кістками всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волю темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достоїнність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти”⁴².

О. Турянський зобразив війну як пекло. Він, доктор філософії, був мобілізований до австрійської армії у 1914 р., а в 1915 р. на сербському фронті потрапив у полон. Відступаючи, серби повели із собою в мороз, хуртовину через албанські гори 60 тисяч полонених, живими з яких залишилось 15 тисяч. У хвості цієї колони пленталося семеро приречених на смерть. Серед них і майбутній автор повісті “Поза межами болю”. Пройшовши фронтів та полонянські університети, він збагнув, що майбутнє людства у здруженні народів. Тому не випадково, мабуть, вивів він на “дорогу смерті серба, словака, угорця, німця, українця, поляка...” Всі вони різні в своїх стражданнях, але однакові у своїх прагненнях вижити. Один із них говорить: “Ось тут між нами заступлені народи, котрі так себе ненавидять і побороюють. А краще ми, їх сини, почувемо себе тут наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братської прихильності і любові”⁴³.

Через різню, біль, страждання прийшли вони до любові.

Вони всі замерзли біля погаслого вогнища посеред гірської пустки і тільки чудом врятувався автор майбутньої повісті “Поza межами болю”, щоб повторити Шевченкове: “Обніміться, брати мої!”.

Умови, в яких перебували полонені українці російської армії також були важкі. Намагаючись полегшити їхнє становище, СВУ⁴⁴, заснований 4 серпня 1914 р. у Львові емігрантами з Росії, розгорнув широку діяльність, зокрема, користуючись підтримкою Німеччини, домігся доступу до таборів військовополонених, організував окремі з них для полонених українців з російської армії (у них утримувалося до 50 тисяч останніх), а всього союз опікувався 80 тис. їх. В українських таборах функціонували школи, театри, хори, виходили часописи, які будили національну свідомість. Культурно-освітню роботу серед полонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з них був Б. Лепкий, мобілізований до австрійської армії 1915 р. Результатом перебування там останнього стала поява оповідання “У таборі”, в якому він описав зустріч у німецькому полоні батька Петра Мальованого з Таращі із сином Іваном, який поїхав на заробітки до США, був мобілізований до американського війська і потрапив у полон під Реймсом. Петро Мальований порівнює умови утримання російських полонених та в’язнів країн Антанти. “Я вже отсе в третьому таборі перебуваю. Був із французами, був із англічанами, а отсе між своїх попав,— міркував Петро Мальований. — Тамтих ненавидять, а мають їх за людей, а наших ніби люблять так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все таки собаки. Їм і помий досить”⁴⁵.

Наприкінці хотілося б привернути увагу до ще одного немаловажного моменту, що знайшов відображення на сторінках художніх творів, — пам’яті про загиблих вояків. Перша світова війна “не винувата”, що за нею була Друга світова, яка затьмарила ту “імперіалістичну” війну і своїми масштабами й жертвами. Зараз з’явилася думка, що ці дві війни — це, власне, одна Велика війна в Європі та світі, лише з перервою. Про повагу до мертвих писав зокрема О. Маковей у нарисі “Вічна пам’ять” (1919–1920 рр.). Мова йшла про вісім кладовищ з двох боків мосту, за який нещодавно відбувалася жорстока боротьба. “Покійники лежать довгими рядами, як на муштрі, мають хрести, написи і числа — ох, які числа! Поza 20000! — і мають пам’ятники. Солодко і славно за вітчизну вмирати, але треба її мати...”⁴⁶. Товариші полеглих поставили загиблим воякам “сильних хрестів з дошками, щоб дощ не споліскував написів. Сердечні слова відзивалися з дощинок: “Прощай, товаришу!”. “Вічна пам’ять”. Обвели кладовище дротом і пішли собі. А коли вдарили морози, місцеві селяни “запалили собі хрестами печі. Покійникам нащо хрести? Хто їх знає і хто їх тут буде шукати? “Вічна пам’ять тривала всього три роки”⁴⁷.

Викладене не претендує на наукове дослідження, але воно є поштовхом для вивчення багатьох соціально-психологічних, ментальних, національних, духовних, морально-етичних елементів історії Першої світової війни, оскільки документальні джерела або зовсім не торкаються їх, або в силу специфіки це відображення є вузьким, побічним, документально-офіційним. Тому вивчення проблеми повинно проводитись при широкому, творчому залученні української та світової історичної літератури, яка може й повинна стати поштовхом до багатьох нових, оригінальних, цікавих наукових праць.

Водночас не ставилося за мету зробити повний огляд літературних художніх творів. Поza увагою залишилися чимало останніх як української, так і світової літератури. Серед них твори О. Кобця “Записки полоненого”, Ф. Дудка “Чарторий”, “Квіти і кров”, “На згарищах”, Ю. Шкрумеляка “Чета крилатих”, повість В. Лопушанського “Перемога”, нариси Максима Брилинського “Хрестний вогонь”, повість Олега Бабія “Перші стежки”, М. Матвієва-Мельника “Стрілецька Голгофа”, онтологія

Тараса Салиги (90-ті рр.), твори “пізнього” І. Франка. Сюди ж слід віднести твори авторів світової літератури, серед яких С. Цвейг та ін.

У радянській українській художній літературі історичних творів про Першу світову війну небагато. Проте й ті, що висвітлювали події через марксистко-ленінську методологію, акцентували головну увагу на питаннях загострення соціально-класових протиріч, тоді як інші пласти життя та діяльності широких народних мас залишалися не описаними. Типовим твором з цієї когорти є роман А. Шияна “Гроза”, в якому на прикладі хлопця Якова Македона показано втягування солдатської маси у більшовицьке підпілля в армії, а згодом у революцію, партизанську боротьбу з ворогами останньої, принесення у жертву їй особистого почуття до дівчини Софії, в якій Яків розпізнав непримиренного класового ворога та в результаті шаблею зарубав ту, яку колись кохав⁴⁸. У перемозі Македона над Софією радянська літературна критика вбачала перемогу нового над старим. Мотиви людей, їхні почуття, внутрішній світ, переживання розглядалися лише через соціально-політичну вмотивованість.

Крім згаданого роману А. Шияна “Гроза”, на глибокий історико-психологічний аналіз заслуговують твори М. Шолохова “Тихий Дон”, О. Толстого “Ходіння по муках”, Ю. Смолича “Меживладдя”, “Мир хатам, війна палацам”, М. Казакова “Крушение империи” й ін.

Викладений матеріал, на наш погляд, дає можливість визначити окремі напрями майбутніх історичних досліджень. Пріоритетними вважаємо вивчення участі воїнів російських і австро-угорських армій у боях по обидва боки фронту та їх братання; роль галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російською армією; українізація військових частин на фронтах; еволюція соціально-психологічного й національного портрета воїна і його вплив на хід бойових дій; роль та місце різних націй і етносів у війні; втрати культурних цінностей, вивезення в Росію бібліотечних, архівних фондів тощо.

Отже, зрозуміло, що запропонована стаття не є літературною критикою, що відноситься до царини філології й літературознавства, а радше спробою подивитися на відомі чи маловідомі події Першої світової війни через призму художньої історичної літератури.

¹ Адольф Гитлер. Моя боротьба. – М., 1998. – С. 141.

² Андрусішин Б. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 18–19.

³ Купчинський Р.Г. Заметіль. Курилася доріженька: повість із стрілецького життя. – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 15.

⁴ Гаšek Я. Походження бравого солдата Швейка. – Х., 1980. – С. 22, 29.

⁵ Купчинський Р.Г. Назв. праця. – С. 16.

⁶ Там само.

⁷ Самчук У. Волинь. – К., 1993. – С. 268.

⁸ Купчинський Р.Г. Назв. праця. – С. 24, 29.

⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰ Там само. – С. 28.

¹¹ Там само. – С. 38.

¹² Там само. – С. 44.

¹³ Там само.

¹⁴ Самчук У. Назв. праця. – С. 269.

- 15 Купчинський Р.Г. Назв. праця – С. 50–51, 94.
- 16 Там само. – С. 104.
- 17 Українські січові стрільці. 1914–1920. – Львів, 1991. – С. 18.
- 18 Салига Тарас. Бо заметілями курилися дороги // Купчинський Р.Г. Заметіль. – Т. 3. – Львів, 1991. – С. 140.
- 19 Там само. – С. 94.
- 20 Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. – М., 1988. – С. 4.
- 21 ххі Купчинський Р. Назв. праця. – Т. 2. – С. 46–47.
- 22 Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 року. – К., 1998. – С. 22–23.
- 23 Купчинський Р.Г. Назв. праця. – Т. 2. – С. 68–69.
- 24 Марко Черемшина. Твори. – К., 1978. – С. 121–123.
- 25 Там само. – С. 123–136.
- 26 Різник Левко. Усусуси на Лисоні. Повість. Літопис червоної калини // Історико-літературний часопис. – № 4–6 (103–105), 2000. – Львів, 2000. – С. 25.
- 27 Підраховано за: Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 42.
- 28 Див.: Горький М. Предисловіє // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). – М., 1982. – С. 3.
- 29 Андрусишин Б.І. Назв. праця. – К., 1995. – С. 28, 120.
- 30 Маковей О. Вибрані твори. – К., 1979. – С. 204–205.
- 31 Там само. – С. 207.
- 32 Ресит О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 123.
- 33 Маковей О. Назв. праця. – С. 208–209.
- 34 Див.: Горький М. Предисловіє // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). – М., 1982. – С. 3.
- 35 Купчинський Р. Назв. праця. – Т. 3. – С. 39–40, 120.
- 36 Барбюс А. Назв. праця. – С. 51.
- 37 Самчук У. Назв. праця. – С. 294.
- 38 Там само. – С. 344.
- 39 Братання // Маковей Осип. Вибрані твори. – К., 1979. – С. 214.
- 40 Федорів Роман. Повернення Осипа Турянського. // Турянський О.В. Поза межами болю. – К., 1989. – С. 9.
- 41 Турянський О. Переднє слово // Там само. – С. 42.
- 42 Там само. – С. 98.
- 43 Турянський О. Поза межами болю. – К., 1989. – С. 80, 88.
- 44 Там само. – С. 94–98.
- 45 Див.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.
- 46 Лепкий Б. Вибране – Львів, 1990. – С. 144.
- 47 Маковей О. Вибрані твори. – К., 1979. – С. 193–194.
- 48 Там само. – С. 194.
- 49 Шиян А. Твори в 2-х томах. – Т.1. – Гроза. – К., 1996. – С. 385.